

Illés Péter

Tájváltozás és szociokulturális környezeti átalakulás. Esettanulmányok a kisparcellás művelésű délnyugat-dunántúli szőlőhegyekről

2. rész

TÁJFORMÁLÓ EMLÉKEZET- ÉS ÉRTÉKKÖZÖSSÉGEK

A kulturális önellátás

Sárvár fürdőváros közelében, a Rába folyó mentén fekvő Sótóny, Nyögér és Bejgyertyános határában összefüggően mintegy 300 hektárnyi egykori szőlőterület húzódik. Sótóny és Nyögér apróparcellás szőlőhegyein a történeti hegyközségi, vagyis szőlőhegyi öngazgató működés egyik jelentős alkalmi közösségi hagyományként az 1960-70-es években is tovább élt. Ez volt a helyi emlékezetben 19. századi eredetű „gyepűtiprás”, vagy „gyepűjárás” szokása, amit Nyögérben minden év május 1-én, Sótónyban május első szombatján tartottak meg a hegygazdák. Nyögérben a hagyományos gazdálkodást folytató szőlőtulajdonosok közössége inkább a saját kulturális önellátásukba zárkozva élte ezt meg. Sótónyban viszont meghívott vendégekkel, a megyei pártelit részvételével reprezentatív, „kvázi nyilvános” eseménnyé alakították a közös együttlétni alkalmat kínáló, régies szokáshagyományt. A 18. századra szerte a Közép- és Délnyugat-Dunántúlon elterjedt jogszokás helyi változata szerint a szőlőhegyi gazdaközösség és választott elöljáróik (hegybíró, hegymester, esküdtek alkotta tanács) ekkor ellenőrizték közösen a szőlőhegyet körül védő gyepűt, a határjelző „megyeköveket”, a bejáratokra a kapukat is feltették az állatok kártétele ellen. Valamint, a tradicionális hegyközségi élet itteni csúcspontját jelentő alkalommal egymás pincéjét is csoportosan sorra látogatták, ami során egymást borral, pogácsával, sonkával kínálták. Erre az eseményre már a pincék környezetét rendbe tették, a közösségi elvárás szerint az első kapálással is végezni kellett. A gyepűjárás résztvevői a napot reggeli misével kezdték, ezen a napon „a hegy szolgáltatja a misét”. Végeztével a hegygazdák közösségéről minden évben fénykép is készült. Az egykori öngazgató hegyközségi szervezet mintájára, informális módon továbbra is volt a közösségnek választott „hegybírója”, aki „hegykönyvet” (1933 óta) vezetett és szervezte a szőlőtulajdonosokat. Tulajdonképpen a mezőgazdaság kollektivizálásából kimaradt területnek a helyi kapcsolatrendszerben elfogadott képviselőjeként, mintegy alkalmazkodva a társadalmi modernizációhoz is. Sótónyban a „gyepűjáraskor”, vagy „gyepűtipráskor” választották a „hegybíró” szőlőhegyi rendfenntartó, ítélkező munkáját segítő, vezetése alá tartozó és az egyes „hegláncokat” képviselő „hegymestereket” is.

Az 1967-ben megválasztott sótonyi „hegybíró” egészen haláláig, 2004-ig viselte „tiszttségét”. Mialatt, az egykori szőlősgazdák kulturális önellátását szolgáló május

ETHNOGRAPHIA 133/2022. 4. sz.

eleji esemény az 1980-as években aztán a határon átnyúló regionális politikai élet kulturális reprezentációs alkalmává is vált, azáltal, hogy a magyarországi Vas megye tanácsának elnöke és az ausztriai Burgenland tartomány vezetője is részt vett az eseményen. Az ezredfordulót követő években is még 30-40 pincét tartottak nyitva erre az alkalomra, vagyis a szőlőhegyi ünnep jelentős közösségformáló erőként működött, és működik napjainkig. Az eseményt a szocializmus kori tanácsi időszakhoz hasonlóan a már demokratikusan megválasztott megyei önkormányzati vezetők is látogatták. A négy évtizeden keresztül tekintélyes köztiszteletben álló „hegybírónak” a 2006-ban bekövetkezett halálát követően 2007-ben faragott kopjafát állítottak a Kalmár-hegy kapujánál, azon a helyen, ahol a mise után a „gyepütiprás” megnyitóbeszédei is elhangzanak, és a résztvevők aláírják a fényképes „hegykönyvet” is. Továbbá itt is osztják ki azokat a pálcákat, amelyeken a pincékbe betérők rovátkolással jelölik az egyénilag elfogyasztott pohár bor mennyiségét. Sikerült új „hegybíró” is választaniuk a szőlőhegyi telektulajdonosok közül, aki régóta önkormányzati képviselő is:

„Lajos bácsi után egy ilyen tisztséget nem egyszerű elvállalni. Emlékszem rá, hogy összetoltuk az asztalokat a faluházba. Tehát ilyen körbe ültük, tehát mindenki látott mindenkit és beszélgettünk és hát ugye a fő téma az volt, hogy hát hagyomány meg a szép dolog érdekébe azért hegybírónak lenni kell a területen. Tehát a Lajos bácsi örökségét, tehát Lajos bácsi után nem lehet ugyanazt a szintet, ugyanazt a formát úgy tovább vinni, ahogy ő csinálta. Mert én emlékszem rá, hogy mi sokat találkoztunk egyébként ott kinn a hegyen, mert a második szomszédom egyébként és mindig elmondta az utóbbi, az életének az utolsó szakában is: „És gyerek ezt a gyepütiprást megtartsátok ám!”. És mindig el szoktam mondani, hogy hát tényleg az ő szőlője, mint a patyolat olyan volt, tehát abban nem volt egy fűszál, meg semmi. De hát és éppen ezért ugye utód ebből a szempontból nehezen tud a nyomába is lépni, mert hát a hegybírónak a legszebbnek, a legjobbknak kell lennie ilyen szempontból, hogy példát is mutasson és ő példát mutatott ebből. Tehát nehéz örökséget kapott, aki ezt elvállalta, én azt gondolom. És hát ebből a szempontból is nehéz volt az, hogy ugyan ki legyen, aki meri vállalni ezt a terhet, idézőjelbe véve „terhet”. Aki felelősséggel, mivel hatáskör szinte nincsen, csak társadalmi megbízatás. Na, de ettől függetlenül mégis csak úgy mondják, hogy a hegybíróé, ugye a hegybíróé.” (Sótony)

A még borkészítéssel foglalkozó telektulajdonosok közösségét az elmúlt évtizedekben helyi borversennyel is összefogták, aminek eredményét szintén a „gyepütiprás” megnyitásakor hirdették ki és adták át a díjakat.

A szőlőhegyi rendezvények az új „hegybíróval” már az Összefogás Sótonyért Egyesület működésének támogatásával, formalizált civil szervezésben történik. Maga a hegykapu környezete pedig a sajátos történetiségű lokális kulturális reprezentációs tért gazdagítva, valóságos emlékezet hellyé alakult át, bővült ki idő közben. Ezzel a gesztussal az egykori hegygazdák utódai, a mai sokféle pincetulajdonosok képessé váltak saját különbözőségük belátására, egyben mindannak képének megragadására és megalkotására, kimondására, ami már nem ők, de a közös helyi identitásuk része.¹ Az elmúlt szőlőhegyi gazdaközösség több komponensű emlékműve az évtizedek óta álló

¹ Augé 2012: 35.

„Kómár hegy” feliratos faragott kapu, az „Isten dicsőségére kalmárhegyiek 1994” és „Légy hű s bizzál jövődben nemzetem Arany” feliratos hegykereszt, a 2007 óta évente megkoszorúzott kopjafa, körülötte két ülőpad és zászlótartó rudak, valamint a falutörténeti információs tábla, illetve a szabadtéren kiállított olyan hagyományos borászati eszközök, mint a nagyméretű hordók és szőlőprések. Nem messze a hegykaputól, a már elhunyt, „örökös hegybíró” pincéjére emléktáblát is helyeztek. Mindezekkel együtt, a hagyományos együttlétnek köszönhetően az aktív szőlőhegyi tulajdonosok emlékezet közösségként működnek továbbra is. Az egymás megvendéglése (házi kifli, pogácsa, gulyás, saját vagy hozott helyi bor), a kölcsönösségen alapuló lokális együtttartozás élménye továbbra is a kulturális önellátásukat szolgálja a mában, semmint valamiféle turisztikai attrakcióvá, fesztivállá válást.

A gazdálkodási hagyományok beszűkülésével párhuzamosan a helyi közösségi emlékezet felértékelődését jelzi az is, hogy Nyögérben szőlőhegyi Pincegyűjteményt hoztak létre 2006-ban, Sótonyban pedig 2014-ben avattak a faluban Helytörténeti Gyűjteményt. Az önkormányzat fenntartásában lévő új intézmény a falut szinte emblematikusan jellemző szőlőhegyi „gyepütiprás” emlékanyagát is igyekszik bemutatni. A lokális múlt helyi értékeit összegyűjtő kiállítóhelyet a sótonyi önkormányzat pályázati (Hungarikum) úton hozta létre 2011 és 2014 között, egy használaton kívüli, volt műhelyépület felújításával és közösségi gyűjtemény megszervezésével. A kiállítás megrendezésére külső szakértőt nem kértek fel, az egyesületi tagok és helyi lakosok önkéntes részvételével és együttműködésében, helyi szervezésben történt a gyűjtőmunka, majd a felhalmozott emlékek csoportosítását és összerendezését is maguk végezték el. Ennek eredményeként a kiállítás a gyűjteményi anyaggal azonos, ami három nagyobb részből áll, részben a kocsi-színben felhalmozott mezőgazdasági eszközökből, továbbá egy teremben az 1950-60-as évek lakáskultúráját megidéző konyha- és szobaberendezésből, valamint két másik helyiségben sarkokba rendezve hat tematikus csoportba válogatott emlékekből, tárgyakból, fényképekből, újságcikkekből. Ez utóbbiak a „falutörténet”, „egyházközségi bemutató”, „falusi életképek”, „gyepütiprás”, „iskola sarok”, „tűzoltó egyesületi gyűjtemény”. A tudományos osztályozást, katalogizálást nélkülöző amatőr múzeum² leginkább a faluközösség eltérő generációinak közös helyi emlékezetét, a helyben élők együtt megélt múltjából eredő lokális identitásuk megerősítését szolgálja. Működése sem a folyamatos nyitva tartáson alapul, egyéni vagy csoportos kérésre a falu önkormányzata ad kíséret és nyitja ki, mutatja be a gyűjteményt, így is a helyi emlékezet közös, kollektív elbeszélésének – elmondásának és leírásának – lehetőséget kínálva a faluközösségen belül, de kifelé annak határain túl is. A részben nyilvános gyűjteménnyel létrejött az individuális emléknymok, tanúbizonyosságok megőrzése, bizonyos fokú közösségi archiválása, de ez nem lép át az írásos narratívák kidolgozásába, a magyarázatok síkjára és nem is igyekszik nagyobb történelmi „kompozíciókhoz” igazodni, sem azokba integrálódni.³

² Közép-Európa szerte ismert modern kulturális jelenség, ami az 1970-es évekbeli „múzeum-boom” során vált népszerű önálló múzeumtípussá, a tudományos múzeumokhoz képest „vad múzeumként” értelmezhető, nyitott, sokoldalú és flexibilisen alakítható társadalmi tereket létrehozva. Lásd: Jannelli 2012.

³ Vö. Riceour 1999: 57–58.

Az újralapítás és újraélés

Csehimindszenten a szőlőhegyi közösség kialakításához viszont napjainkban kezdtek hozzá, tudatos értékmegőrző és értékteremtő helyi aktivitásokkal, illetve külső vidékfejlesztési pályázati támogatással. A falu határában jelentős történelmi múlttal bíró három szőlőhegy (Kis-hegy, Nagy-hegy, Bükkföli-hegy) is megtalálható, amelyeken, ha beszűkülve is, de még mind a mai napig a háztáji mintát követő, hobbi szőlőtermelők is jelen vannak, mintegy 60–70 pinceépületet használva. A megváltozott és egyre komplexebb társadalmi változások a belső periferikus termő területeket is elérik, újfajta területhasználati igények mentén, vagy éppen a passzív tulajdonlás, illetőleg a jogszabályi korlátok mentén. A három szőlőhegy közül a Kis-hegy zártkerti nyilvántartása a 2010 körüli években változott meg, amikor is üdülőövezetté nyilvánították, a településnek az országos rendeletek értelmében csak bel- és külterületei lehetnek. Ekkortájt a Kis-hegyen vendégház is épült, ami a szomszédos telkeket igyekszik felvásárolni, majd azokba gyümölcsösöket telepíteni.

Ez a faluközpontozó közeli Kis-hegyi rész valójában évtizedekig lakott terület volt, amely lakott területi zártkerti ingatlan besorolást kapott, ahol mintegy húsz házban éltek családok. Ezekre a helyi önkormányzatnak még az állami költségvetésből származó normatív támogatása is volt. A megtelepült szőlőhegyi lakosok már azzal is szerették volna magukat megkülönböztetni a falubeliektől, hogy saját búcsút próbáltak rendezni. A szőlőhegy alkalmas volt a megtelepedésre, mivel régóta közművesítve volt, a villany után a gázt az 1990-es években vezették be, vizet a lakosok a saját kútjaikból nyerték. A hegybéli lakóházak szoba-konyha-kamra alaprajzi elrendezésű épületek voltak, amelyeket akár korábbi pincékből is átalakítottak. Aki később mégis leköltözött a faluba, annak a szőlőhegyi épülete sajátos pince funkcióban, vagy üresen maradt. Az 1989/90-es politikai rendszerváltozás után, a Vasfüggöny megszűntével és az államhatárok átjárhatóságával osztrákok is vásároltak meg házakat a faluban. Napjainkban öt ilyen osztrák tulajdonosnak van saját lakóingatlana, azonban a hozzájuk tartozó földterületeket nem vehették meg, ezért azok a szőlőhegyen elhanyagoltá váltak. A szomszédos Csipkerek község irányába eső Nagy-hegyen viszont több mint félszáz szőlőhegyi pince van még mindig használatban a kapcsolódó művelt területekkel. Ennek háttere itt is közművesítés, a villamosított szőlőhegyen gázt is vezettek keresztül, a vizet pedig az élelmesebb tulajdonosok a szomszédos faluból is kiveztették, így komfortosan tudtak a pincetulajdonosok berendezkedni.

A Bükkföli-hegyen viszont egészen napjainkig semmilyen közművesítés nem történt,⁴ mindössze huszonkét pince található ma már csak itt, amiből kettő passzív tulajdonos. Mégis ez a szőlőhegy vált kiemelkedő értékű helyi fejlesztési területté. A Bükkföli-hegy ugyanis jelentésében és jelentőségében az elmúlt évtizedben felértékelődött azáltal, hogy a Mindszenty-Pehm-család rokonságának ezen a szőlőhegyen húzódtak a területei, így az „*projektesíthetővé*” vált. Mindszenty József, eredeti nevén Pehm József esztergomi érsek, Magyarország utolsó hercegprimása, bíborosa Csehimindszen-

⁴ Az elektromos hálózat kialakítása 2022 évelejn valósult meg.

ten született 1892-ben.⁵ Mindszenty bíborosnak az 1975-ben Bécsben bekövetkezett halála, illetve végakarata szerint az ausztriai máriacelli (Mariazell) kegytemplomban történt eltemetése után, spontán kultusza alakult ki a hazai és határon túli magyar társadalom különféle csoportjaiban, világi és egyházi értelmiségiek körében.⁶ Az 1989/90-es politikai rendszerváltás során a magyar állami hatóságok a bíboros-érsek teljes rehabilitálását tették meg, majd 1991-ben rendezték meg ünnepélyes egyházi keretekben az újratemetését Esztergomban. 2002-ben Mindszenty Emlékhely létesült az esztergomi Főszékesegyházi Kincstár különtermében. A már államilag is támogatott katolikus keresztény Mindszenty-kultusz elérte a Vas megyei szülőfalut, Csehimindszentet is. Szülőháza 2013-ban emlékmúzeum lett a budapesti Terror Háza Múzeum egy korábbi időszak kiállításának áttelepítésével. Ezt követően a falu határában lévő szőlőhegyen a Pehm-család szőlősparellái is bekapcsolódtak a település szemiotizálásán alapuló átalakulásába. A Bükkföli-hegy újfajta jelentéssel való felruházásában, asszociatív jellegű többletjelentésének konstruálásában fontos szerepet játszik mind a mai napig a kistelepülés 1990 óta folyamatosan megválasztott polgármestere, akit rokoni felmenői szálok fűznek a Pehm-családhoz, azáltal, hogy nagyanyja Mindszenty József testvére volt. Az egykori Pehm-szőlők területének fele ugyanis az ő saját öröksége, az azzal szomszédos másik telek viszont Szombathelyen élő unokatestvérére szállt. Ez utóbbit a falu önkormányzata pályázati támogatással megvásárolta és ezáltal kialakítva egy összefüggő rendezett szőlőhegyi területet, őshonos, régi magyar gyümölcsfák elültetésével, gondozott szőlővel (pl. a keszthelyi nemesítésű szőlőhibrid Albacab és Messiás), jó karban tartott gyepes területtel.

A csehimindszenti szőlőhegyi Pehm-birtok (4. kép) részévé vált a 2007-től a Mária-kegyhelyéről híres és a magyarok által legkedveltebb két külhoni zarándokhely, Csíksomlyót (Șumuleu Ciuc, Románia) és az osztrák Máriacellt (Mariazell) összekötő, 1400 kilométer hosszúságban kijelölt Mária-zarándokútnak, aminek Máriacelltől Budapestig tartó 500 kilométeres szakaszát Mindszenty Józsefről nevezték el. A szervezett vallásos turizmusba való bekapcsolódáson túl a faluközösség belső vallási életének új eleme lett az elmúlt évtizedben az augusztus első szombatján a falu plébánosa által megtartott hegyi mise a Pehm-birtokon. Az időpont megválasztása praktikus szempontokat követett, ugyanakkor a helyi emlékezet még tud egy ma már részleteiben ismeretlen, régmúlt szőlőhegyi fogadalmi ünnepéről is, ami egykor a Bükkföli-hegyet pusztító nagy jégverést követően vált hagyománnyá. A felújított misét a „*hegybirtokosokért*” és a veszélyek távolmaradásáért rendezik, hogy tartsa meg erőben, egészségben a szőlőhegyen dolgozókat. Először a gazdák nyitott pincéiben mentek mindig máshoz, de megegyeztek, hogy inkább egy helyen lesznek együtt, a Pehm-birtokon. A lokális közösségi eseményre, az azt követő közös étkezéshez és beszélgetésekhez padokat és asztalokat készítenek ki. Az önkormányzat egytálételt készít, saját boraikból is megkínálják a résztvevőket az együttlélhez.

⁵ Az állami névmagyarosítási politika hatására 1942-ben változtatta meg családnevét. Lásd: Sz.n. 1946.

⁶ Mészáros 2005.

4. kép A megújuló Pehm-birtok tájrészlete. Csehimindszent, Bükkföli-hegy. Szerző felvétele, 2021.

Ezzel párhuzamosan az egykori szőlőhegyi népi vallásosság, a szőlővédő szentkultuszok két túlélő eleme is felértékelődött Csehimindszenten. Ezek közül az egyik a Szent Vince napján (január 22.) megszentelt Vince-vessző szokásának helyi változata, amikor is négy-öt szál szőlővesszőt visznek a „hegygazdák” a templomba, az oltár előtt körbe állva fogják a kezükben, amit az atya megszentel. A már megszentelt szőlővesszőket kiviszik a szőlőbe és ledugdossák, és ha kihajt, kiültetik. A másik ilyen tradíció a Szent János napi (december 27.) boráldás, amikor a helyi templomba vitt borokat szenteli meg a plébános. A szertartást követően a templom előtti téren egymás borait is megkóstolják, és megkóstoltatják a jelenlévőkkel. A megszentelt borból valamennyit vissza is töltenek a hordóba. Ugyanakkor létezett olyan, már csak néhány szőlőterület tulajdonosára beszűkült népszokás, ami éppen az elmúlt évtizedben fejeződött be. A Húsvétot megelőző negyven napos böjt kezdetén, húshagyókedden a hegygazdák a szőlőjük négy legtávolabbi sarkát megmetszették a jó termés reményében. A helyi emlékezetben a régmúlt hegygazdák fokossal közlekedtek gyalogosan a szőlőhegyen, amivel ilyenkor egy-két gyümölcsfát is odaveregettek a termésért szokás szerint. A szőlőhegyi tartózkodáshoz hagyományosan pintes üveg borral, kenyérral és szalonnával érkeztek tarisznyájukban, miután pincéjükbe befűtöttek és étkeztek, majd haza indultak. A bükkföli régi hegygazdák utódai közül már csak hárman-négyen maradtak, akik a húshagyókeddi szőlőmetszés szokását napjainkig maguknak megtartották, a gyerekkorukban az öregek által gyakorolt, tőlük megtanult és megkövetelt módon: „*Fiam menjél ki és aztán metszd meg!*”. Mivel Húsvét mozgóünnep és korai időpontra esik, előfordult, hogy térdig érő hóban kellett a szőlőt megmetszeni, de akkor is tartották a hagyományt: „*Ki kellett jönni, aztán meg kellett csinálni.*”

A hagyományalkotás és hagyományvesztés

A tradíciók búvópatakszerű mozgására, egy falusi helyi társadalmon belül kialakuló értékközösség időszakosságára, megjelenésére és lehetséges eltűnésére jó példa a magyar-osztrák határ közvetlen közelében fekvő Bozsok szocializmuskori zártkerti szőlőhegyén az 1960-as években keletkező húsvéthétfői Emmausz-járás szokása, amivel mára azonban felhagytak. A hagyományos tájhasználattal kapcsolatos jelenség arra is rávilágít, hogy maguk a hagyományok sem rögzített, statikus vagy objektív jelenségek, hanem az időben változó összetételű közösségek és társadalmi tevékenységek alakváltozatai. Így a kisparcellás szőlőhegyek olyan folyton változó terek, amelyek legalább annyira társadalmi konstrukciókként alakuló tájelemek, mint a hagyományos kistermelés színtereiként vagy természeti környezetként. A 20. század második felében a történeti szőlőhegyi területek családi munkaerőn alapuló gondozása, művelése szerves része volt még a falu életének Bozsokon is. Úgy is, hogy akárcsak szerte a Dél-nyugat-Dunántúlon, a vasárnapi pinceszerek, családi ünnepek, névnapok meghitt társas együttlétének tradicionális helyét is jelentette a szőlőhegyi pincék világa. A Kádári konszolidáció idején, az 1960-as években a faluközösség vezető egyéniségei, közöttük a korábbi községbíró és tekintélyes gazda fiából lett tsz elnök, valamint a tűzoltóparancsnok kezdeményezte a húsvéthétfői pincejárás megszervezését. A többségében katolikus vallású családok lakta Bozsokon Húsvétkor feltámadási körmenetet tartottak a faluban szombat este, húsvétvasárnap a templomi misén a prédikáció mindig az evangéliumi Emmauszról szólt. A bibliai történet szerint feltámadása másnapján Jézus Emmausz felé gyalogolva találkozott két tanítványával, akikhez csatlakozott, ám azok kezdetben nem ismerték fel. Este megvendégelték, és amikor Jézus megáldotta a neki kínált kenyeret csak akkor döbbsentek rá arra, hogy ki az idegen, akit befogadtak, azonban addigra eltűnt közülük. A Lukács evangéliumából ismert tudósítás kapcsán merült fel, hogy a bozsokiak is „*menjenek Emmauszba*”. Az 1980-as évekre az egymás megvendégelésének gesztusára épülő húsvéthétfő délutáni közösségi hagyomány a bozsoki pincetulajdonosok jelentős ünnepévé vált.⁷ Rokoni és baráti társaságok, sőt a határ másik oldaláról meghívott ausztriai ismerősök is érkeztek ekkor a szőlőhegyi pincékhez. A periférikus határmenti faluközösség kulturális önellátását szolgáló, azt színesítő szokás azonban a pincetulajdonosok nemzedékváltásával, az 1989/90-es rendszerváltást követően az ezredfordulóra egyre inkább jelentéktelenné vált.

A Vas megyei bozsokihoz hasonló húsvéthétfői Emmausz-járás a dél baranyai Bóly kisváros pincesorán, illetve a környező falvak egyes szőlőhegyein a mai napig kontinuuus élő hagyomány, ahol az évszázados gyökerű szokás a katolikus német nemzetiségű közösséghez kötődik eredetében. Hasonló elnevezésű alkalom a német eredetű etnikum köreiből Baranyában, Tolnában, Somogyban és Győr-Moson-Sopron megye nyugati területén is elterjedt volt. Húsvéthétfői határjárásaként tartották Kecskeméten is Emmausz járást.⁸ A Bólyban megtartott Emmausz a Szellemi Kulturális Örökség Nemzeti Jegyzékére is felvételt nyert 2011-ben, így a már „*örökségesített*”, avagy

⁷ Lásd: Udvardy 1982.

⁸ Galambos 1953/2004.

nyugat-európai kifejezéssel élve, patrimonizált néphagyomány a helyi társadalomban való kulturális önellátáson túllépve országos szinten vált kiemelkedő jelentőségűvé.⁹

A (BOR)TURIZMUS TÁJHASZNOSÍTÁSA

Az értékmentés térbeli mintázatai

A Somogy megyei Marcali-háton fekvő Hollád és a külterületének számító Bari-hegy (és az egykori Kis-hegy) sajátosan ellentmondásos társadalmi helyzetbe került a 21. századra. Azzal együtt, hogy a falu a Balaton kiemelt üdülőkörzet¹⁰ települései közé tartozik, Magyarország deprivált területeihez hasonló gazdasági adottságokkal rendelkezik – akárcsak a Kis-Balaton és a Nagyberek közötti települések jelentős része –, területfejlesztési szempontok szerint hátrányos helyzetű terület. Miközben a közeli, közvetlen a Balaton partján fekvő Balatonberény és Balatonkeresztúr közös szőlőhegye (Berényi-hegy, Felső-hegy, Alsó-hegy) az 1980-as években egyfajta kertvárosiasodással, kiköltözéssel, üdülő funkcióval és közművesítéssel fejlődött, addig Holládon a hagyományos gazdálkodást (szőlő- és gyümölcsstermesztés, takarmány kaszálás, időszakos állattartás) végző nemzedékek elmúltával a 239 hektáros szőlőhegy jelentős részben felhagyottá vált és vissza erdősült:

„Elpárolgott, vagyis nagyon minimálisra szűkült, úgy számolom, hogy csúcs időben, mondjuk a 19. század végén volt kétszáznyolcban gazda ezen a szőlőhegyen, kétszázhatvan-kétszáznyolcban. Mondjuk egy átlagos egy hektáros birtokmérettel, ahogy az kell a Délnyugat-Dunántúlon. Most vagyunk, akik hobbikertként így-úgy, amúgy, különböző tájhasználatba mondjuk harminc-negyvenen, akik úgy műveljük a területeinket. Ebből mondjuk huszonötven vagyunk olyanok, akik szőlőt is művelünk. Tehát azért bűvópatakként jelen van. Torzóként, emlékként, nem hiszem, hogy ezt jelen pillanatban akárcsak borkultúrának lehet nevezni. Nevezük úgy, hogy foltokban őrizzük a tájat.” (Hollád)

A szőlőhegyi gazdálkodási hagyományok eltűnésével azok megmaradt táji reliktumai az ezredfordulóra a helyi, kevés szereplős, de mégiscsak közösségi értékmentő aktivitások mentén egyre inkább emlékezet helyekké váltak. Először az eredetileg a Bari-hegyen 1785 óta álló, késő barokk Szent Donát kápolna vált szimbolikus helyévé a szőlőhegynek.¹¹ A búcsújárárhelyként is jelentős szőlőhegyi kápolna szakrális funkcióját a 20. század közepéig tartotta, majd az 1950-es években államosítási kísérlet folyt az ellehetlenítésére, az 1970-es években pedig a területek felhagyásával elvesztette ki-

⁹ Bővebben lásd. Emmausz Bólyban. Húsvéthétfői népszokás. Internet: http://szellemikulturalisirokseg.hu/index0.php?name=0_emmausz_bolyban (Letöltés: 2022.02.18.)

¹⁰ Lásd: 2000. évi CXII. törvény a Balaton Kiemelt Üdülőkörzet Területrendezési Tervének elfogadásáról.

¹¹ A kápolna épület használatáról bővebben lásd: Kabai é.n. (kézirat)

5. kép Magányos reliktumként álló 18. századi eredetű felszíni préházpince. Hollád, Bari-hegy. Szerző felvétele, 2021.

terjedt szakrális hitéleti funkcióját a helyi közösségben, és hivatalosan műemlékké vált. A lokális szőlőhegyi közösségi kultúra degradációs folyamatai eredőjeként az 1989/90-es rendszerváltás körüli időszakban a kápolna állapota már erősen leromlott. Megmentése lokálpatrióta igénye azonban a helyi társadalomban összefogást eredményezett és külső intézményes támogatások segítségével sikerült az épület külsejét felújítani. Az ezredfordulót követően az interneten közzétett helyadatok (GPS) valóságos felkeresésén alapuló geoláda túramozgalomba kapcsolódva vált turisztikai célponttá a kápolna, túlmutatóan a helyben élők szabadidős kirándulóhelyeként való térhasználatán.¹²

A „*hagyományörök*” (Bari-hegyi Gazdák Baráti Társasága) munkájával a történeti paraszti szőlőhegy megmaradt reliktumai (mélyút, határjelek, hegykapuk, kutak, magántulajdonú préházpincék stb.) mellett az elmúlt két évtizedben újabb, immár turistáknak szánt látnivalókkal bővült a szőlőhegyi terület. Ilyen, a szabadidős természetjáró turistáknak szánt spektakulumok a kápolna köré és egy másik külön szőlőhegyi elkerített területen telepített őshonos gyümölcsfák, a megépített nyitott színbe összehordott megmentett szőlőprésekből, illetve tartozékokból álló gyűjtemény, valamint az önkormányzat saját erejéből megvásárolt 18. századi eredetű préházpince (5.kép). A holládi eset a Balaton körüli turizmus térfoglalásának évszázados folyamatába illeszkedik, a vízparttól távolabb mára gazdaságilag elértéktelenedett szőlőhegy, mint természeti környezet alakul „*turisztikai természetté*”, vagyis a kortárs civilizációs vívmányok és eszközök segítségével fogyaszthatóvá tett területté.¹³ A lokális szőlő-

¹² Uo.

¹³ Vö. Schleicher 2018: 251.

hegyi múlt a mai napig formálódó reliktimaival és a jelen mesterséges attrakcióival, az azokról konstruált élőbeszédben elhangzó vagy szöveges „hagyományör” narratívákkal, legújabbán pedig egy mobiltelefonos applikáció segítségével válik együttesen értelmezhetővé és élménnyé a kívülállók számára:

„[...] a jövő hétvégén lesz a Szent Donát-napi szentmisénk, Vasárnap. Ami már rég nem a szentmiséről szól, hanem most már 200-250 ember idejön egész messziről és csak egy szőlőhegyi szentmisén vehessen részt. A Covid alatt nem várt arányban és számban jelentek meg gyalogos turisták. Hétköznap, hétvégén családok. Csak jöttek, jöttek és néztük. Nem tudunk úgy fölmenni, akárcsak dolgozni a Szent Donát kápolnához, hogy ne lenne ott valaki és ne kelljen neki spontán idegenvezetést tartanunk. És messziről eljönnek. Meghirdetünk évente egy vagy két túrát, kirándulást. Ami régen a helyi közösségnek volt egyfajta sétája, együttléte. 50-60 ember eljön rá jó időben. Nyilván vannak visszajárók, vannak új vendégek is. De ezt valahogy ki kell használnunk, és hogy ezt egy kicsit tudjuk fokozni, én azt gondolom, hogy ehhez attrakciók kellenek. És ehhez kellenek olyan attrakciók, hogy bemutathatóvá tesszünk egy 250 éves, 240 éves épületet. El tudjuk mondani hozzá a történetet, hogy az élményszerű legyen. Kellenek hozzá egyébként azok a 21. századi megoldások is, amit most a digitális turizmus nyújtotta lehetőségek jelentenek. Aminek még csak föl sem tudjuk becsülni a fölfutását, hogy ez mennyire fogja átalakítani a következő évtizedben a keresletet, kínálatot, szolgáltatásokat, elvárásokat. És egyébként, valamilyen szinten egyébként kell hozzá az a számunkra elhagyatottságként, vagy pusztulásként értelmezett, de amúgy sokak számára a természet közelséget jelentő zöld élmény is.” (Hollád)

A rekontextualizálás posztmodern eljárásai

Miként az előzőekből világosan látszik, a szőlőhegyi területek 21. századi spektakulummá alakításában a múltra vonatkozó narratívák kulcsfontosságúak, sőt, újabban ezek a hagyományos épített környezet, a táj történeti reliktumok, a természeti környezet interpretációján is túlléphetnek, vagy kombinálódhatnak egyéb szellemi-imaginárius tartalmakkal. A már említett Balatonberény és Balatonkeresztúr között elterülő történeti szőlőhegy a Balaton déli partjának legjellegzetesebb zártkertje volt, ahol az 1990-es évek elején a 344 hektáros területen több mint 200 nádfedeles pinceépület állt.¹⁴ Az egymásba kapcsolódó szőlőhegyi dülőkön a ma még álló műemlék pincesorok menti utakon jelölték ki 2017-ben a Hamvas Béla túraútvonalat, mégpedig annak nyomán, hogy a filozófus a berényi szőlőhegyen írta meg 1945 nyarán „*A bor filozófiája*” című művét. Érdemes megjegyezni, hogy Hamvas életművének egy másik alkotása, a „*Dél és Nyugat Géniusza*” (1943) a Balaton északi partjához közel húzódó

¹⁴ „*A Balaton közelsége és a nyaralóépítéssel kapcsolatos tiltó rendeletek lassan megindították az itteni átépítést. Eközben védettük le az Országos Műemléki Felügyelőség segítségével a két hegyet, így biztosítva a hatósági védelem kapcsán is a hagyományok őrzését. A hagyományörzés itt nem csak a pincék megóvását, a foghíj-telkek beépítésének szabályozását, hanem a tájvédelmet, a növényzet, különösen az őshonos gyümölcsfák és szőlőfajták telepítését is jelenti.*” L. Szabó 1991: 330.

Káli-medence „*mediterrán jellegű szigetként*” értelmezett tájszemléletének kialakulásához, az abból kiinduló fikcionális-valóságos térkonstrukcióknak vált napjainkig ható forrásává és példájává.¹⁵ A tájformáló szimbolizáció a balatonkeresztúri túraútvonalon szabadtéri kiállításként információs táblák kihelyezésével jött létre, Hamvas Béla Borút néven, aminek túraállomásai a szerző életművéből közzétett idézetekkel teremt irodalmi kultuszt, kulturális emlékhelyet. Összekapcsolva a szőlőhegy, mint társadalmi-kulturális tér múltjához kötődő asszociációkat, képzeteket, történelmi auralával rendelkező, ezáltal jelentés teli mivoltukban értékes objektumokat, megélhető környezetet. Vagyis nem csupán metaforaként, hanem valóban olvashatóvá válik a szöveggé kontextualizált szőlőhegyi táj, *in situ* élménye imaginárius térére változtatja azt: önmagán túli „*valóságra*” utal, az imaginárius belép a valóságba, az átélhető valóság pedig belép az imagináriusba.¹⁶ Ennek élményére az erre érzékeny(itett) és bevonzható turistáknak újabb rendezvényeket szervezhetnek a helyi borász vállalkozók is, így végső soron minden tevékenység a szőlőhegy kommodifikációját, a fogyasztói társadalomba való integrálását segíti.

Az élmény-kínálat terjeszkedése

A jelenkori hagyomány teremtés társadalmi folyamatai egyben újfajta identitás konstrukciók is, amelyek a vidéki környezetben a hagyományos tájhasználat fennmaradt elemeire eltérő intenzitással reflektálnak. A periférikus térségekben a már korábban kialakított, a modernizálódástól megvédett, mementóként szemiotizálódó helyek, helyszínek hasznosításának egyik legkarakteresebb példája a Kőszeg-hegylaj aprótelepülésen, Cákon 1974 és 1976 között kiállítóhelyé alakított pincesor formálódása. A cáki gesztenyésben húzódó ódon, egy helyiségből álló, csonkakontyos tetőszerkezetű, homlokzati bejáratú, zsúpfedeles pincék műemléki felmérése már 1962-ben megtörtént, miután a népi építészeti érdeklődés az 1940-es évektől azokat számon tartotta.¹⁷ Ekkor még harminchárom, főleg boronafalú (ácsolt gerendákból álló), illetve kőfalú és sövényfalú, földfelszínre épített, főként a 19. század első felében vagy korábban megépített pinceépületet találtak, amelyek közül több mint húsz őrizte eredeti formáját.¹⁸ Ezek közül hatot a tulajdonosaiktól elidegenítve és az eredeti táji környezetében megőrizve, valamint további két épület áttelepítésével jött létre a muzeális műtárgyakkal berendezett Cádi Pincesor, a Vas Megyei Múzeumi Szervezet tagintézményeként. Az eredeti helyszínen védett épületegyüttes a maga nemében regionálisan is egyedülálló idegenforgalmi attrakcióvá vált, ugyanis sem a Vasi-Hegyháton, Petőmihályfán a Barkóca-hegyi kápolna környéki prэшázás boronafalú műemlékpincékből,¹⁹ sem a

¹⁵ Szijártó 2008: 173.

¹⁶ Vö. Iser 2001: 24.

¹⁷ Tóth 1940.

¹⁸ Bárdosi é.n.

¹⁹ Lásd: Gazda 1968.

Vaskeresztes határában lévő Vas-hegy legjellegzetesebb, stájer-osztrák hatásra²⁰ téglaboltozatos pincéket is magukba foglaló épületek sorából nem sikerült ilyen muzeális intézményt létrehozni.²¹

Cákon a pincesor közvetlen környezete, az egykori gesztenyés, napjainkra üdülőövezetté vált, a filoxeravészt megelőző szőlőhegyi parcellák helyén ma hétvégi házak és kertek sorakoznak. Miként maga falu is üdülőfaluvá vált az ezredfordulót követően, az ország sokféle részéről érkező ház- és telektulajdonosokkal, dzsentrifikálódó vidéki közeggel. 2013-tól a korábbi múzeumi terület használója Cák község önkormányzata lett, ami tulajdonképpen tovább mélyítette a korábbi múzeumi tér által indított társadalmassítási folyamatot azáltal, hogy az épületegyüttest nem csupán spektakulumként őrzi és igyekszik a helyiek részvételével karbantartani, hanem a helyszínt is átalakította, újfajta térhasználatokba vonta be. Ehhez a pincesort az önkormányzat turisztikai és vidékfejlesztési pályázat támogatásokkal egy tágabb, több komponensű rendezvényter részévé tette, ami az egykori falubéli művelődési ház körül formálódik: szabadtéri kemencével, kempinggel, újonnan épített turisztikai információs ponttal és turistaszállással, a megvásárolt összekötő területtel. A Cák Pincesor által hordozott és közvetített legújabb kori vidékkép már nem kizárólag az 1970-es évek idilli tájképi, természeti és népi építészeti értékei körül konstituálódik. Hanem a szórakozást, a vidéket hedonista módon megközelítő és használó, a turistákat a településre vonzó, az ő élménykereső igényeik kiszolgálását népszerűsítő fejlesztési imázsra való alkalmassága mentén.²²

A hagyományos pinceépületek tehát napjainkban párhuzamosan szolgálgják az értékközvetítésen alapuló helyi társadalmi-kulturális környezet térhasználatát és a turisztikai élmény-kínálat bővítésének folyamatát. Vagyis a Kőszeg-hegylajjai térség vidékimázsa kialakításának eszközeivé is váltak, ami során a megőrkölt, politikai rendszereken átívelő romantikus képzetek és tudományos ismeretek, a néprajzi tudás objektivációi, leginkább azok mai hatékony reklámvonatkozásai miatt váltak jelentős-

²⁰ „A stájer kapcsolat egyéb vonatkozásban is kitapintható, hiszen a stájer szőlőhegyi törvények adták a magyarországi szőlőhegyi törvények egyik előképét. A szőlőhegyek népi építészetében is megnyilvánult ez a hatás. Megjelentek a szobás, préházak, gyakran füstökonyhás, több osztatú téglaboltos építmények. Ezek már nem a valamikori egyszerű középkori szőlőbeli hajlékok, hanem, szinte kis szentélyei a borra változás misztériumának. Az öreg pincék, épületek ma már védett népi építészeti emlékek, amelyek egy eltűnőben lévő emberléptékű és emberarcú életformát tükröznek: szőlőhegyre kiballagó férfi végtelen nagy nyugalma és kiegyensúlyozott életszemléletét. A szőlőhegy az emberi munka értelmét is jelentette a borukra büszke gazdáknak.” – foglalta össze Csoma Zsigmond az 1921-es trianoni határmódosítással (osztrák-magyar) Európában egyedülálló módon államhatárral szétválasztott Vas-hegy/Eisenberg népi építésze kapcsán. Csoma 2003: 72.

²¹ A népi műemlékek védelme és a muzeológia az 1970-es években a szabadtéri néprajzi muzeológia intézményesülését teremtette meg, országos tudományos programként: „Lehet és kell — ahol ezt az — adottságok s főleg az épületek megengedik — a parasztházakból, a malmokból kocsmát, turistaszállót csinálni, de emellett fel kell építeni a szabadtéri múzeumokat is. Ezek viszont nemcsak a műemléki épületek felületi renoválását igénylik, hanem az épületegyüttesek tervezését, áttelepítését és berendezését. [...] Az ilyen szabadtéri múzeumok felállításával s berendezésével tartozunk népiünknek. Jól tudva, hogy a skanzenek megvalósulásuk után nem anyagilag kamatozó vendéglátóipari üzemegek, csak történelmi értékek. Csak ezért igénylik a ráfordított munkát, a pénzt és a figyelmet.” Hoffmann 1971.

²² Vö. Kovács 2007: 7–10.

sé. A turistákat megcélzó, szabadidős időtöltés lehetőségét kínáló térhasználat sajátos közvetítő közegeként, a helyi, térségi javak és szolgáltatások piacán a megőrzött szőlőhegyi pincéket az ezredfordulóra a perifériákat is elérő kommodifikáció szolgálatába állította. A Cádi Pincesor olyan kortárs fogyasztói magatartások ösztönzőivé alakult, mint a vendégházak igénybevétele és a helyi, kisregionális gasztronómiai szolgáltatások és termékek megvásárlása, a potenciális vevők bevonása. Így vált például helyi kisközösségi rendezvények terévé, bortúrák állomásává, borászati vállalkozók által működtetett Nyitott Pincék programhelyszínévé.

Utóbbi olyannyira sikeressé vált, hogy a szomszédos kőszegdoroszlói Pogányok felől még 2009-ben megkezdett, majd a pincesorra is kiterjesztett „nyitott pince” rendezvényeken megjelenő tömeget korlátozni is szükségessé vált, mivel a területi adottságok és a kínálat nem bírták el az aprófalvas területre bevonzott látogatói nyomást. Nem mellékes, hogy a szomszédos Velem községben az egykori szelídgesztenyések emlékezete köré konstruált őszi, tömeges fesztivál vált emblemikus rendezvényévé a térségnek az elmúlt évtizedben. A kisparcellás szőlőhegyeket is bevonó „fesztivalizáció” folyamatában szerepet játszik, hogy a posztmodern életforma kulturális fogyasztásában a vidéki tereket, a benne még fellelhető premodern értékeket élmények forrásának tekintő attitűd mára az ezredfordulót követő hazai vidéki turizmus általános jegyévé vált, amit széles körű állami média kommunikáció²³ is támogat. Mégpedig mára olyan karakteres területekkel, mint például Tokaj, Villány, Etyek, vagy a maga kulturális komplexitásával Kapolcs,²⁴ a nyugati országszélen fekvő Kőszeg-hegyalja csupán ezek mintakövetésébe kapcsolódott be a 2010-es években a maga adottságai mentén.

A folyamatra jellemző, hogy a Nyitott Pincék programhelyszínéből a hagyományos kisparcellás, hobbi szintű borkészítők itt is teljességgel kiszorultak, mivel rendezvényen hivatalosan nem értékesíthetik boraikat. Mindeközben, a 2010-es években indult kezdeményezésként már tizenöt, főleg családi borászati vállalkozás és egy szövetkezet által lefedett kisregionális összefogás mentén jött létre egy saját internetes és közösségi oldalt működtető virtuális közösség (Kőszegi Borászok),²⁵ ami a térség vidékimázsának egyik legfontosabb alakítója lett a turisztikai aktivitásokat koordináló Írottó Natúrpark mellett. A Kőszegről, Kőszegdoroszlóról, Cákrról, Bozsokról és Lukácsházáról, valamint Csepregről együttműködő családi vagy egyéni termelők, borászatok a térség turizmusának meghatározó tényezőjévé váltak, saját identitást megalapozó tevékenységük igyekszik minden a helyi minőségi borkultúrával kapcsolatos tevékenységet a kommunikációjába bevonni, azáltal magukat is erősíteni. A bárki számára szerzői szerepet kínáló közösségi média aktív használatával, digitális tartalmak (szöveges beszámolók, képek, videók) készítésével pedig saját narratíváik, közölni kívánt önképük és önrítzelmezéseik ki- és elterjesztésével, nyilvános követhetőségével egyre jelentősebb formálóivá válnak a kulisszaként működő tradicionális és táji-környezeti adottságoknak, valamint az azokba élmény-térként illeszkedő saját innovációikkal. De legalább ennyire fontos módon, kapcsolódási közegeként való hasznosításuk-

²³ Lásd: Magyar Bor – Személyesen kampány. <https://bor.hu/>

²⁴ Lásd: Csurgó – Nagy Kalamász 2007.

²⁵ Lásd: <https://koszegibor.hu/>

hoz. Ezáltal dinamikusságukban meg is haladják a korábbi, az 1990-es évektől induló civil szervezeteknek (pl. kőszegi Borbarát Hölgyek) a borkultúrát a lokális rendezvényeiken, illetve a nyomtatott és internetes sajtóban népszerűsítő egyoldalú és ezáltal egysíkúvá vált aktivitását.

Az eredetiség megélésének illúziója

A délnyugat-dunántúli kisparcellás szőlőhegyek nem tartoznak a jellemzően magyar tájak sorába, a „nemzeti tájak” képzetkörébe,²⁶ amit az is jelez, hogy nem részei az általi elismerést kifejező Hungarikumok Gyűjteménye – Magyar Értéktár legkiemelkedőbb elemeinek.²⁷ Mégis, az erre alkalmas közösségek az elérhető fejlesztési források segítségével igyekeznek integrálódni a jelenkori vidéki turizmus tereinek kiterjesztésébe, újfajta, az egyéni (családos) felfedezés és feltérképezés különféle tételemeinek kialakításával. Ehhez már nem csupán szőlőhegyi népi építészeti örökségük köré szerveződve alakítanak ki aktivitásokat. Bár e folyamat még mindig tart, ami együtt járhat az 1970-es évek mintájára a mai jogi és társadalmi keretek között létrehozott kvázi múzeumok kialakításával. Ilyen a 2020-ban, a Vasi-Hegyháton alapított Oszkói Pincetájház is,²⁸ amivel az 1980-as évek közepe óta működő szőlőhegyi értékmentő civil szervezet több évtizedes kezdeményezése vált valóra. A térségre jellemző préházás boronafalú, zsúptetős pinceépület már kezdetek óta a civil szervezet gondozásában van, tulajdonképpen ennek megmentésének igénye mentén formalizálódott az egykori közösség. Az elmúlt közel négy évtized alatt körülötte 1,5 hektáros birtok épült ki, felépült turisztaszállásokkal, áttelepített és közösségi színhelyként és borkészítésre használt másik préházás pinceépülettel (2002), a dél-burgenlandi Heiligenbrunnból ajándékba kapott és kiállított gerendás préssel, mesterséges „tókával”, zsúpkészítő műhelyként használt és rendezvény térként működő három nyitott színhelyűvel, vizes játszótérrel (Kneipp), illetve a 2011-ben felavatott faszerkezetes kápolnával. Itt, ezt a komplex térhasználatot tovább fejlesztve jött létre a múzeumszerűen eredeti helyi és térségbeli tárgyakkal statikusan berendezett, szoba enteriőrt, a paraszti szőlőfeldolgozás és mustnyeres eszközeit, szabadtüzhelyes padkát és fahordós bortároló pincét magába foglaló, csupán szemlélhető, új kiállítóhely. Ez a helyi szőlőgazdák és helyben élő, vagy időnként visszatérő leszármazottaik számára emlékezethelyszín, mnemotoposz.²⁹ Azaz, paraszti hagyományos gazdálkodás és műveltség elvesztése után, a múltat a jelennel és a jövővel összekötő bensőséges kapcsolat³⁰ pótléka. Másrészt kifelé, a szőlőhegy történelmi funkcióját, az eredeti tájhasználatot, művelési kultúrát idézi meg, illetve állóképbé sűrítve reprodukálja az ide érkező kívülálló turistáknak. Ez az eredeti helyszínen történő

²⁶ Vö. Kapitány – Kapitány 2002: 48–49.

²⁷ Lásd: <http://www.hungarikum.hu/hu>

²⁸ A kiállítási forgatókönyv összeállításához és a tényleges berendezés kialakításához, a kísérő kiadványok összeállításához a tanulmány szerzője muzeológusként is tevékenyen hozzájárult, egyfajta „kollaboratív etnográfia” keretében.

²⁹ Assmann 2006: 298.

³⁰ Vö. Kovács 2012: 202.

időbeni vizuális kimerevítés egyben kulturális reprezentáció is, abban az értelemben, hogy vele a már eltűnt, eltűnő félben lévő hagyományos táj európai szemmel kulturálisan befogadható és nyilvános perspektívája teremődik meg, illetve általa is tágul ki a többi látványosság mellett.³¹ Vagyis a térség azonosítását és az abban való tájékozódást segítő, a tájból kiemelt és jelfunkcióval ellátott, tanösvényben is szervezett „*tereptár-gyak*” egy újabb félig mesterséges eleme, ami segíti a kikapcsolódás céljával érkezők számára a hely, a táj élvezetes és komfortos szemlélését.³² Ezzel a helyi identitásra is ható értékközvetítésre és ismeretátadásra is alkalmas pinceépülettel tulajdonképpen egy időben jött létre a szőlőhegy másik pontján, de szintén a civil szervezet működésének eredményeként, egy a szomszédos falu, Csehi szőlőhegyéről áttelepített prészázpincéből átalakított „*szabaduló pince*”, ami az újfajta és divatos, szórakoztató és játékos élmények megszerzésének lehetőségét kínálja.

A Vasi-Hegyháton a tudatosított táji-környezeti, természeti és kultúrtörténeti értékek helyszíni megjelenítésében, széleskörű nyilvánossá tételében jelentős mérföldkő lett a 2018-tól elindult őszi két napos program, a Hegyháti Tájéoló, ami a térség tizenhat települését fogja össze. A hagyományos falusi tevékenységek reminiscenciáit hordozó élmény-kínálat (pl. vadkovászos kenyérsütés, paradicsomos fajtaismertető, paraszt-szilva szedés stb.) részeként 2020-ban egy tucat „*nyitott pince*” is kínálta borait kóstolásra becsületkasszával, kóstoló poharakkal. Továbbá a hagyományos munkafolyamatokban (pl. szüret) való részvételt pedig alkalmi élményként kínálják. 2021-ben 33 hektár területtel megalakult a Vasi-Hegyhát Natúrpark, a magyarországi natúrparkhálózat 17. tagjaként, integrálva az ökoturizmus folyamataiba a kiemelt „*tájértéknek*” elismert térségbeli szőlőhegyi területeket. Ehhez olyan megtervezett beavatkozás, projekt is elindult a dél-burgenlandi Weinidylle Natúrparkkal való együttműködésben, ami az ausztriai hagyományos prészázpincékben (*Kellerstöckl*) már működő kereskedelmi szálláshelyekre kidolgozott rendszert kívánja adaptálni. Ennek értelmében tizenkét település szőlőhegyén bevont helyszíneken, akár a közművesítetlen parcellákon lévő épületeket és környezetét komfortos berendezéssel (pl. étkező-konyha, hálótér) és térelemekkel (pl. tűzrakóhely, pergola) átépítve, értékesíthető, nomád szálláshelyeket hoznak létre.

ÖSSZEFOGLALÁS

A történeti paraszti szőlőhegyek preindusztriális minták szerinti tájhasználatának lassú 20. századi megszűnését követően, immár az új évezredben, az államszocializmus utóparaszti önellátásra és részben piaci értékesítésre berendezkedett (zártkerti) művelési módjai is eltűnőben vannak. Az ezredfordulót követően szórványosan megjelentek újfajta borászati vállalkozói tevékenységek is a kisparcellás művelésű termőhelyeken, amelyek azonban nem léptek túl a családi pincészetek szervezeti szintjén. Többnyire folyamatos útkeresésben lévő kísérletek ezek, amelyekben a minőségi borkészítés meg-

³¹ Vö. Mészáros 2019: 152.

³² Vö. Kapitány – Kapitány 2015: 13.

honosítására való törekvésen túl a leginkább közös, hogy inspirálójuk a szőlőhegyekkel kapcsolatosan megélt mikrokörnyezeti életmódminták, illetve az egyéni életutak során az innovációra törekvésben az azokra történő későbbi reflexiók hatása. Mindez azonban esetenként másként történő viszonyuláshoz és alkalmazkodáshoz vezet náluk a borkultúrát és gasztronómiát jelenleg meghatározó aktuális trendek követésében és azokban rejlő gazdasági potenciál kihasználásában. Az elsődlegesen családi gazdálkodásra és az azzal kapcsolatos munkaidőn túli rekreációs célú térhasználatra irányuló tájhasznosítás csökkenése felgyorsította az egykori hagyományos szőlőhegyi területek degradációját is. Azonban regionálisan változó intenzitással és mértékben elkezdődött a termőhelyek mentése, illetve átalakításuk a mai szabadidős szokásokhoz, valamint a közművesített területeken a megtelepedés is, elsősorban a városi központok vonzáskörzeteiben. Magyarország 2004-ben történt Európai Unióhoz való csatlakozását követően egyes szőlőhegyi zártkerti területek szigetszerűen az európai vidékfejlesztési paradigmát megvalósító helyi közösségi kezdeményezések és tervezett beavatkozások terévé is váltak. Ugyanakkor az újfajta borászati és kistermelői vállalkozások, a helyi fejlesztések, a lokális emlékezet- és értékközösségek aktivitásai, a hagyományalkotás és hagyományvesztés eltérő folyamatai, a helyekkel kapcsolatos ismeretek és képzetek rekontextualizálása, valamint a reliktum területeken történő értékmentő aktivitások együttesen fokozzák a helyi társadalmak hibridizációját, helyenként egészen különféle mintázatokban. Ma már érzékelhető, hogy a tervszerű tájalakító fejlesztések eredményeként bővülő és terjeszkedő élmény-kínálat hatására a perifériákon is megélnékvülő turizmus a helyi társadalmak szociokulturális környezetét is átalakulásra, megújulásra ösztönzi. Ami azonban nem a termőtájak hagyományos termelési kultúrájának fennmaradása irányába hat, hanem egyes szőlőhegyek, vagy csak azok tájrészletének szigetszerű szabadidős fogyasztói térré alakulását, kommodifikációját gerjeszti. Elsősorban pedig azokban a térségekben, ahol a tájváltozás során jelentős megőrzött népi építészeti emlékek is fennmaradtak, egyben aktív közösségi értékmentő tevékenységek színtereivé is váltak az egykor valóban szőlőhegyek.

Irodalom

ANDRÁSFALVY Bertalan

- 2009 Bevezetés – A gazdálkodás következtében végbement földfelszínváltozások vizsgálata a Kárpát-medencében. In: Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor (szerk.): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. A Kárpát-medence felszínének változása a földhasználat és az életmód változásának következtében.* 9–20. Budapest: PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan.

ASSMANN, Aleida

- 2006 *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses.* München: C. H. Beck.

AUGÉ, Marc

- 2012 *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába.* Budapest: Múcsarnok Nonprofit Kft.

- BALOGH PÁL Géza – MICHELS Ambrus – NEMES Gusztáv – SZEGEDYNÉ FRITZ Ágnes
 2021 A hiányzó láncszem – termelők és fogyasztók összeköttetéseinek dilemmái a rövid élelmiszerláncokban. *Fordulat*, 29. 2. 109–148.
- BALI János
 2005 Zártkerti gazdálkodás a 20. század második felében. *Ethnographia*, 116. 2. 153–182.
- BÁRDOSI János
 é.n. *Cák. Pincesor. Die Weinkellerreihe*. Vas megyei Múzeumok Katalógusai 141. Szombathely: Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- BIRÓ A. Zoltán
 2019 Szempontok innovatív agrárkezdemenyezések társadalmi beágyazottságának vizsgálatához. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái*. Kriza Könyvek 45. 175–183. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- CROS KÁRPÁTI Zsuzsa – GUBICZA Csilla – ÓNODI Gábor
 2004 *Kertségek és kertművelők. Urbanizáció vagy vidékfejlesztés?* Budapest: Mezőgazda Kiadó.
- CSOMA Zsigmond
 2003 Híres borok és borvidékek létrejötte. In: Ambrus Lajos – Csoma Zsigmond – Somlósi Lajos: *A magyar bor útja. A kezdetektől napjainkig*. 55–73. Szombathely: B.K.L. Kiadó.
- CSORDÁS László
 2021 A zártkertet kialakulása, a térbeli terjedésüket eredményező legfontosabb jogszabályok és azok hatásai Magyarországon 1954–1994 között. *Gradus*, 8. 3. 88–96.
- CSURGÓ Bernadett – NAGY KALAMÁSZ Ildikó
 2007 A szolgáltató vidék: a művészetek völgye és az etyeki bor- és gasztronómiai fesztiválok. In: Kovách Imre (szerk.): *Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. 67–83. Budapest: L'Harmattan – MTA Politikatudományi Intézete.
- CSUTÁK János
 2019 *A Rend ajánlott olvasmánya*. Vasszécseny: Európai Borlovagok Magyarországi Rendje.
- DOMSCHITZ Mátyás
 2021 Mezőgazdaság a (sosem) létező szocializmusban. A kapitalista piacgazdaság Kádár-kori gyökerei. *Fordulat*, 29. 2. 287–302.
- DÚLL Andrea – DÓSA Zsuzsanna
 2005 A természeti környezet – környezetpszichológiai megközelítésben. *Tájökológiai Lapok*, 3. 1. 19–25.
- FARKAS Judit
 2018 „Megtalálnak a fák.” Gyümölcsész-mozgalom Magyarországon. *Ethnographia*, 129. 3. 391–409.
- GALAMBOS Ferenc Iréneusz
 1953/2004. Az egyházi év a magyar középkorban. *Pannonhalmi füzetek* 51. Pannonhalma.
- GAZDA Anikó
 1968 Petőmihályfa szőlőhegyi pincéiről. *Vasi Szemle*, 22. 4. 543–556.

ILLÉS Péter

- 2017 *Tájfenntartó szőlőhegyi gazdaközösségek. Néprajzi, történeti és szociokulturális antropológiai írások az Őrség, a Vasi-Hegyhát/Kemeneshát és a Kemenesalja kistájáról.* Szombathely: Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum.
- 2020 *Paraszti szőlőhegyek a Délnyugat-Dunántúlon (Vas, Zala, Nyugat-Somogy).* Szombathely: Vasi Múzeumbarát Egylet.

ILYÉS Zoltán

- 2008 *Mezsgyevilágok. Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében.* Budapest: Lucidus Kiadó.

INGOLD, Tim

- 2000 Munka, idő és ipar. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Idő és antropológia. Fordítások gyűjteménye.* 191–219. Budapest: Osiris Kiadó.

ISER, Wolfgang

- 2001 *A fiktív és az imaginárius.* Budapest: Osiris Kiadó.

JANNELLI, Angela

- 2012 *Wilde Museen. Das Amateurmuseum als partizipative Graswurzelbewegung.* In: Gesser, Susanne – Handschin, Martin – Jannelli, Angela – Lichtensteiger, Sibylle (Hg.): *Das partizipative Museum. Zwischen Teilhabe und User Generated Content. Neue Anforderungen an kulturhistorische Ausstellungen.* 164–173. Bielefeld: Transcript Verlag.

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor

- 2002 *Magyarságszimbólumok.* Budapest: Európai Folklor Intézet.
- 2015 Az ember és táj szemiotikája. In: Balázs Géza – Pölcz Ádám (szerk.): *Tájszemiotika. Semiotica Agriensis, 12.* 11–32. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság.

KOVÁCH Imre

- 2007 A múlt és jelen vidéképe. In: Uő. (szerk.): *Vidék- és falukép a változó időben.* 7–10. Budapest: Argumentum – MTA Politikai Tudományok Intézete.
- 2012 *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar társadalom szerkezeti és hatalmi változásai.* Budapest: MTA Társadalomtudományi Központ (Szociológiai Intézet).

MÁTÉ Gábor

- 2015 Táj és kollektívizálás. A kisparaszti gazdálkodás felszámolásának táji hatásai az egyházaskozári termelőszövetkezet területén. In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektívizálás a kommunista diktatúrában.* 157–180. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

MÉSZÁROS Csaba

- 2019 A táj statikus és dinamikus szemlélete az örökségésítési folyamatok tükrében. In: Balogh Balázs (főszerk.): *Ethno-Lore. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve.* XXXVI. 147–164. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

MÉSZÁROS István

- 2005 A Mindszenty-jelenség 1975–2005. *Vasi Szemle*, 59. 1. 3–25.

MÓD László – SIMON András

- 2017 A terepmunka lehetőségei a borglobalizáció világában. In: Balogh Balázs (főszerk.): *Ethno-Lore. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve. XXXIV.* 259–276. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

MOLNÁR Mária

- 2000 Társadalmi tagozódás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom. Magyar Néprajz VIII.* 484–531. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KABAI Gergely

- é.n. *A bari-hegyi Szent Donát kápolna története.* (kézirat)

KEMECSI Lajos

- 2018 A néprajztudomány és a hungarikumok kapcsolata. *Honismeret*, 46. 1. 20–26.

PÁLNÉ KOVÁCS Iлона

- 2021 A centralizáció és a perifériák fejlődési esélyei. *Tér és Társadalom*, 35. 4. 215–240.

RICEOUR, Paul

- 1999 Emlékezet – felejtés – történelem. In: Thomka Beáta (szerk.): *A kultúra narratívái. Narratívák 3.* 51–67. Budapest: Kijárat Kiadó.

RUOTSALA, Helena

- 2015 „Ez a határ akkoriban még nem volt itt”. Transznacionalizmus és multilokalitás Tornio és Haparanda testvérvárosokban. In: Turai Tünde (szerk.): *Hármas határok néprajzi értelmezésben.* 36–52. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

SÁRKÁNY Mihály

- 2005 Vállalkozók Varsányban: mezőgazdaság és azon túl a nagyvilág. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* 37–46. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

SCHLEICHER Vera

- 2018 *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1822–1960 között.* Budapest: L'Harmattan Kiadó.

SZABÓ Tünde, L.

- 1991 Szőlőhegyi pincék, présházak a Balaton déli partján. In: Cseri Miklós (szerk.): *Dél-Dunántúl népi építésze.* 313–330. Szentendre – Pécs: Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Pécsi Janus Pannonius Múzeum.

SZANI Zsolt

- é.n. *Etnopológia – népi gyümölcsészet a Palócföld nyugati határterületén.* Alsópetény: Zöldutak Módszertani Egyesület.

SZIJÁRTÓ Zsolt

- 2008 *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok.* Budapest: Gondolat Kiadó.

SZILÁGYI Miklós

- 2005 Bevezetesként: az utóparaszi hagyományokról. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* 9–16. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

TAKÁCS József

- 2005 A magyar mezőgazdaság főbb jellemzői a 2003. évi gazdaságszerkezeti összeírás alapján. I. *Statisztikai Szemle*, 83. 8. 705–723. https://www.ksh.hu/statszemle_archi ve/2005/2005_08/2005_08_705.pdf

TÓTH János

- 1940 Kőszegvidéki szőlőhegyi pincék. *Technika*, 21. 8. 221–228.
1965 *Gőcsej népi építésze*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.

VAJDA András

- 2019 *Falusi közösségek, változó életterek, átalakuló lokalitások*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

VALUCH Tibor

- 2002 *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris Kiadó.
2021 A falusi/paraszti fogyasztás változása a második világháborút követő évtizedekben. *Ethnographia*, 132. 1. 117–139.

ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs

- é.n. *Oszkó*. H.n.: Száz magyar falu könyvesháza Kht.

Sajtóforrás

HOFFMANN Tamás (a Néprajzi Múzeum főigazgatója)

- 1971 Ingyen skanzen – skanzen ingyen? *Népszabadság*, 1971(29)/205: 7. (szeptember 1.)

SZ.n.

- 1946 „Sváb”-e a Hercegprímás? *Új Ember* 1946(2)/18: 2.

UDVARDY Gyula

- 1982 Bozsokról „Emmausba”. *Vas Népe* 1982(27)/73: 7. (március 27.)

Internetes forrás

<https://bor.hu/>

<http://www.hungarikum.hu/hu>

<https://koszegibor.hu/>

https://www.ksh.hu/agrarcenzusok_agrarium_2020

Illés Péter

PhD, etnológus, főmuzeológus, Savaria Múzeum, Szombathely

e-mail: illes.peter@savariamuseum.hu

Péter Illés

**Landscape change and socio-cultural environmental transformation:
Case studies of small-plot vineyards in south-western Hungary**

The author in his paper examines how the decade-long decline of family farms in Hungary has affected landscape change and the socio-cultural transformations that these processes are undergoing. To investigate the topic, the study analyses, interprets and documents the present-day landscape use and landscape utilisation of the historical peasant vineyards that once characterised the south-western Transdanubian region of Hungary for centuries, and the activities of individuals, families and local small communities that carry them out. The results show that, following the slow disappearance of the preindustrial landscape use of historical peasant vineyards in the 20th century, the post-industrial subsistence and partly market-oriented cultivation methods of state socialism are now disappearing in the new millennium. The decline of traditional subsistence family farming, with only partial or no market production, and the associated decline in the use of land for recreational purposes outside working hours, has accelerated the degradation of former small-plot vineyard areas. However, with regional variations in intensity and extent, the salvage and conversion of vineyards to modern recreational use has begun, as has the establishment of settlements in public areas, particularly in the catchment areas of urban centres.

Following Hungary's accession to the European Union in 2004, some vineyard areas have also become the site of local community initiatives and planned interventions implementing the European rural development paradigm sporadically. At the same time, smallholder enterprises engaged in new forms of viticulture and other mixed type farming (e.g. fruit growing, animal husbandry), local development, activities of local memory and value communities, different processes of tradition creation and loss, recontextualisation of knowledge and images of places in tourism, and value recovery activities in relict areas, all combine to enhance the hybridisation of local societies, sometimes in quite different patterns. It is now evident that tourism, which is also flourishing on the periphery due to the expansion and extension of the range of experiences offered as a result of landscape development through planned interventions, is also encouraging the socio-cultural environment of local societies to transform and renew itself, not in the direction of maintaining the traditional production culture of the production landscapes, but, rather, by encouraging the transformation of some vineyards, or only parts of their landscape, into insular leisure consumer spaces, or the commodification of these. In particular, in areas where the landscape change has preserved important vernacular architectural monuments, the vineyards have also become active sites for community value-preservation activities.